

EGY BOLGÁR-TÖRÖK MONDAT 1307-BŐL*

RÓNA-TAS ANDRÁS

A nyelvelmékek jelentőségét, gondolom, nem szükséges hangsúlyozni. Közismert, hogy mit jelent a magyar nyelv története, s ezen keresztül a magyar történet számára is, mondjuk a Tihanyi Alapítólevél 1055-ből származó magyar nyelvű kifejezése: *Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, könyvtárnyi irodalom született meg ennek a kis, nem is teljes mondatocskának tanulságairól. Az is ismeretes, hogy bár szórványemlékeink korábbi időkből is vannak, első szövegemlékünk, a Halotti Beszéd a XII. század utolsó éveiből való /1192-95/, a sorrendben második nyelvelmékünk az Ómagyar Mária-Siralom nem régibb, mint a XII/XIII. század fordulója, s ezek az emlékek egyben az uráli nyelvek legrégebbi összefüggő nyelvelmékei is.

Azt sem kell különösebben hangsúlyozni, hogy mi a csuvas nyelvnek és történetének szerepe a magyar nyelv, a magyar őstörténet szempontjából. Nem véletlen, hogy a csuvas nyelvvel és történetével nyelvtudományunk kezdeti óta foglalkoznak nálunk, s e kutatások termékeinek mennyisége és minősége meghaladja a teljes külföldi irodalmat. Éppen ezért, megkülönböztetett figyelmet érdemelnek nálunk a csuvas nyelv nyelvelmékei.

A csuvas nyelv emlékei azonban - különböző történeti okok miatt - igen korlátozottak. Itt is különbséget kell tennünk szórványok, jövevényszavak és szövegemlékek

* A Kőrösi Csoma Társaság 1975 január 28-án megtartott ülésén elhangzott előadás

között. A szórványokról, glosszákról és jövevényszavakról itt most nem beszélnék, messze vinne előadásom tulajdonképpeni tárgyától.

Az eddig ismert legrégebbi csuvas szöveg 1733-ból származik, G.F. MILLER csuvasra fordította a Miatyánkot, és 1785-ben kiadta. MILLER szövege 12 évvel követi STRAHLENBERG 1721-ben gyűjtött és 1730-ban kiadott szójegyzékét, a csuvas nyelv első nyelvelmékét. 1767-ben II. Katalin cárnő meglátogatta Kazánt, és az ünnepelő beszédek között volt egy csuvas nyelvű is. Ennek szövege fennmaradt, de ez is, mint MILLERÉ oroszból készült fordítás, s nemigen követi a csuvas grammatika szabályait. 1769-ben jelent meg a csuvas nyelv első nyelvtani leírása, melynek szerzőjét csak a legutóbbi időben derítették ki a csuvas kutatók: V. PUCEK-GRIGOREVIČ. A mű második, 1775-ös kiadását LEVESQUE francia kutató ismertette a Journal Asiatique 1825-ös évfolyamában, s ez indította meg az európai kutatásokat. A XVIII. századból ismerünk még néhány kisebb szöveget. 1788-ban JE.I. ROŽANSKIJ tollából jelent meg egy kis, vallásos szövegeket tartalmazó csuvas nyelvű munka, s ezekben az években íródott néhány kisebb csuvas nyelvű ima is. 1795-ben a kazáni érsek "bőkezű adományát" megköszönő ünnepi vers látott napvilágot. Ennek kultúrtörténeti jelentősége az, hogy a "bőkezű adomány" olyan iskolák alapítását segítette, melyben csuvas diákok is tanultak.

Ha eltekintünk a XVIII. századi csuvas szójegyzékektől, melyek természetesen nyelvtörténeti szempontból igen jelentősek, ezzel ki is merítettük a csuvas szöveg- emlékek XVIII. századi jegyzékét.

Természetesen nem szabad megfeledkeznünk a volgai bolgárok nyelvelmékeiről sem. Ezeket a XIII. század végéről és a XIV. század első feléből származó sírfeliratokat a XVIII. század elejétől kezdve ismeri a tudomány.

Csuvas nyelvemlékként való minősítésükkel kapcsolatban azonban két problémát is meg kell említenünk. Az egyik az, hogy e feliratok arab nyelvűek, s bennük a volgai bolgár-török szavak szórványként fordulnak elő, a helyzet tehát emlékeztet latin nyelvű középkori szövegeinkre, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a feliratok tartalmi sztereotípiája következtében a bennük előforduló szavak mennyisége sokkal korlátozottabb. A feliratok gondos feldolgozása, új feliratok feltárása természetesen jelentősen gazdagította az eddig ismert szókészletet, s jelenleg mintegy 80 volgai bolgár szót tarthattunk számon. Ez körülbelül megfelel a Halotti Beszéd szókincsének.

Az arab szövegbe néha beépültek kisebb mondatok is. Ezek nyelvtana bolgár-török, de szóanyaga többnyire arab. Például gyakori az ilyen mondat: *fānī dunya-rān bāqī ahirat-a riħlat tanruwi* 'A múlandó világból a maradandó másikba az utazást befejezte.' Ebben a mondatban azonban szinte minden szó arab, magyarra fordítva így hangzana: 'a fānī dunya-ból a bāqī ahirat-ba a riħlat-ot befejezte'. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a feliratokban mindössze két szó vitatott, és ez éppen az a két szó, amelyik az ilyen típusú mondatokban állítmányként szokott előfordulni. Az ilyen típusú mondatokat tehát nehéz szövegemléknek minősíteni.

A volgai bolgár feliratoknak csuvas nyelvemlékként való minősítése egy másik problémát is felvet. Kérdéses ugyanis, hogy a feliratok nyelve vajon annak a nyelvjárásnak emléke-e, amelynek folytatója a mai csuvas nyelv. FEJZHANOV 1863-ban megírt alapvető cikke, ILMJINSKIJ, ASMARIN és mások munkássága óta a volgai bolgár és a csuvas nyelv azonosságát komoly formában nem vetették fel. Egyedül a kazáni tatár kutatók kísérelték meg bizonyítani, hogy a volgai bolgár feliratok a mai tatár nyelv

őset képviselik. Ez a nézet azonban sehol nem talált egyetértésre, hiszen minden turkológus a tatár nyelv kipcsak voltát az elemi ismeretek körében tartja számon. Bizonyos ellentmondások azonban a kutatás folyamán felmerültek. A mai csuvas nyelv ugyanis egy *š*-ező nyelv, ami azt jelenti, hogy az ótörök *y*-, más török nyelvek *j*- szókezdőjének helyén, továbbá a *č* affrikáta helyén palatalizált *š* van. Mármost ismeretes, hogy a magyar nyelv bolgár-török típusú jövevényszavai között van néhány, amely egy ilyen spiránsra utal, ilyen például *szűcs* vagy *szél* szavunk. Ezek a szavak nem lehetnek fiatalabbak a IX. századnál. A XIII-XIV. századi volgai bolgár-török feliratok azonban egyértelműen affrikátát mutatnak. Ennek az ellentmondásnak feloldására több elmélet is született. Egyesek odáig mentek, hogy a feliratok arab *jīm* jelét spiránsnak olvasták, mások kétségbe vonták a kérdéses magyar szavak etimológiájának helyességét. A feliratok *jīm* jelét azonban lehetetlen másnak, mint affrikátának olvasni. Egyrészt az arab írásnak több olyan betűje is van, amely alkalmas zöngés és zöngétlen spiránsok jelölésére, másfelől a *jīm* betű nemcsak arab szavakban jelöl egyértelműen affrikátát, hanem olyan esetekben is, amelyekben a mai csuvasban is affrikáta van, így például - mint még látni fogjuk - a *ti > či* hangfejlődés esetében létrejött *č*-hangot, amely a csuvasban nem lett *š*. A kérdéses magyar szavak etimológiájának kétségbe vonása természetesen szintén tarthatatlan.

A feliratok módszeres kutatása azonban egy meglepő és eddig figyelembe nem vett eredményt is hozott. A paleográfiai és helyesírási sajátosságok elemzése ugyanis ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy a feliratokban arab betűvel írt bolgár-török szavak helyesírásában meglepő következetesség uralkodik. Az arab írás egy-egy

török hang lejegyzésére néhány esetben több lehetőséggel is rendelkezik. A különböző helyen és időben írt feliratok azonban, kevés kivétellel, azonos és kialakult helyesírási gyakorlatot tükröznek. Ez különösen azután vált nyilvánvalóvá, hogy sikerült a feliratok nagy részét a helyszínen is ellenőriznem vagy megfelelő pacskolatok illetve fényképek alapján tüzetesebben megvizsgálnom. Kiderült, hogy ez a helyesírás nemcsak egységes rendszert tükröz, hanem van néhány olyan vonása is, amelyet csak a bolgár-török nyelv sajátosságai magyarázhatnak. Pár-huzamként kínálkozott KASGARÍ műve, aki arab nyelvű munkájában szintén meglehetősen következetességgel írta a török szavakat, s helyesírási ingadozásai részben élőnyelvi hátterűek, részben a másoló számlájára írhatók. KASGARÍ arab nyelvű munkája mögött azonban - ma már tudjuk - egy korai arab írásos török írásbeliség állt, amelynek legjelentősebb emléke a *Qutadju bilig* néhány évvel KASGARÍ műve előtt íródott - tudjuk, hogy mindkét mű későbbi másolatokban maradt fent.

Ebből a gondolatmenetből világosan következett, hogy nem teljesen lehetetlen, hogy a volgai bolgároknak is volt egy arab-írással sajátnyelvű irodalma - nem beszélve arról a kérdésről, hogy az iszlám felvétele előtt használhatták a rovásírás egy változatát is. Ilyen szövegek meglétének lehetőségére a nagy orosz orientalista FRAEHN már 1832-ben gondolt. KAZVINIra és ABUL HAMID AL-GARNATIra hivatkozva említ egy *Tarih Bulgar* című munkát, melyet a XII. századra keltezett. FRAEHN /Mem. de l'Academie Imp. des Sc. 1832, Ser VI, Tom I, p.181/ így ír: "Welcher Freund der vaterländischen Geschichte theilt nicht mit mir den Wunsch, dass diese Bulgharische Chronik, welche ich hier signalisiert, einmal mögte aufgefunden werden?" Egy ilyen című mű természetesen íródhatott arab nyelven is. Hogy azonban ilyen arab cím mögött török nyelvű munka is meghúzódhatik, arra több példát is tudunk. 1581-

ből származik ŠEREF-UD-DIN BEN HISAM-UD-DIN AL-BULYARI műve, melynek címe *Risala-i tavarishi Buljariya*, ezt a művet ismerjük, és tudjuk, hogy törökül, pontosabban tatár irodalmi nyelven íródott. Erre a munkára még visszatérek, itt csak azt említem meg, hogy e munka korábbi művekre is hivatkozik, sajnos a rendelkezésemre álló részekben ezek nincsenek megnevezve, csak idézetek vannak belőlük. 1897-ben jelent meg MARJANI tatár szerző *Mustafad al-ahbar fi ahwal Kazan we Bulgar* című műve, amely az arab cím után tatár nyelven íródott. Még 1908-ban is AHMAROV *Bulgar tarihi* című tatár művének arab címet adott. A XII. századi bolgár krónika szerzőjével FRAEHN után BARTHOLD és HRBEK is foglalkozott, s megállapították, hogy annak szerzője YA'KUB BEN NU'MAN AL-BULYARĪ volt. Ezzel a Bolgariban élt kádival ABUL HAMID 1133 és 1136 között Bolgariban személyesen is találkozott, s a szövegösszefüggésből úgy tűnik, hogy volgai bolgár férfi volt. Mindez természetesen nem elegendő annak bizonyítására, hogy a XII-XIV. században voltak volgai bolgár nyelven írott szövegek, s hogy a *Bolgár krónika* maga is bolgár-törökül íródott. Míg a szöveg, vagy legalábbis töredékei elő nem kerülnek, mindez csak hipotézis marad.

A nyom azonban megvan, s a kutatás iránya is adott. Azt szükségtelen hangsúlyozni, hogy egy ilyen szöveg mit jelentene a csuvas nyelvtörténet és a magyar őstörténet számára. Addig a meglévő emlékekhez kell fordulnunk, s ezek is tartogatnak néhány meglepetést.

A legújabb felfedezések közül meg kell említenem a Šapkinói feliratot. A volgai bolgár feliratok korában két nyelv élt egymás mellett. Az egyik *y*- és *-z* török jellelű irodalmi nyelv volt, a másik egy *ĵ*- és *-r* török, ez a bolgár-török feliratok nyelve. A két nyelv és a két nyelvet beszélő etnikumok viszonya természetesen alapvető kérdés. A Šapkinói felirat ebben a kérdésben hozott

érdekes fordulatot. Ugyanis a kőnek mindkét oldalán van felirat, éspedig ugyanannak a személynek a haláláról számol be. Az egyik oldal felirata a köztörök irodalmi nyelv nyomait mutatja, a másikon bolgár-török szavak vannak. A felirathból az is világos, hogy itt a két etnikum közötti házasságról van szó, s mindkét nemzetség elkészítette a maga nyelve szerint a feliratot. E kétnyelvű felirat értékelésére más alkalommal szeretnék kitérni. Mai előadásom tárgya ugyanis egy másik felirat, amelyen az a bizonyos mondat olvasható, amelyről előadásom címe szól.

A tudománytörténet gonosz tréfája, hogy ezt a feliratot tulajdonképpen 80 éve ismerjük. 1894-ben ugyanis AHMAROV több feliratot lemásolt Tatária területén. E másolatokat átadta ASMARINnak, aki 1902-ben *Bolgary i čuvaši* című alapvető munkájában e feliratokat publikálta. ASMARIN megjegyzete, hogy a felirat utolsó sorait nem tudta elolvasni, szövegét nem érti. Ebből is teljesen nyilvánvaló, hogy AHMAROV másolata hemzsegett a hibáktól, ugyanis, ha AHMAROV jól másolta volna le az utolsó két sort, úgy a ma tárgyalásra kerülő mondatot ASMARIN, a csuvas nyelv legkitűnőbb ismerője elolvasta volna.

1908-ban AHMAROV maga is kiadta ezt a feliratot. Ebben a kiadásban AHMAROV több "javítást" eszközölt. A javítások és az eredeti összevetéséből azonban világos, hogy AHMAROV nem látta újból a követ, "javításai" az íróasztal mellett készültek, s többnyire tévesek. Az utolsó két sor újra elolvasatlan maradt. ASMARIN és AHMAROV révén ez a felirat természetesen bekerült az irodalomba, s a rossz olvasatok cikkről-cikkre vándoroltak, s a dolog történetéhez tartozik, hogy egyes ilyen olvasatokra elméleteket építettek.

1973-ban Kazánban több száz fényképet, pacskolatot és eredeti feliratot tudtam átnézni, s közöttük volt egy, amelyről megállapítottam, hogy utolsó sorai volgai bol-

gár szavakat tartalmaznak. Többre akkor nem volt időm. Úton hazafelé, Moszkvában kaptam kézhez az Epigrafika Vos-toka 1972-es számát, amelyben az azóta elhunyt kitűnő tatár paleográfus, G.V. JUSUPOV a Szovjet Tudományos Akadémia Kazáni Filiáléja által 1961-63-ban szervezett expedíciójáról számol be, s néhány új feliratot is közöl. E feliratokhoz azonban, sajnos, egy kivételével nem közölt fényképeket, ezért a következő feladat az volt, hogy a Kazánban szerzett fényképeket JUSUPOV új felirataival összevegyem. E munka közben derült ki, hogy a fent említett kő szövege a JUSZUPOV által kiadott feliratok között található.

A kérdéses utolsó sorokról JUSUPOV a következőket írja: "V poslednih strokah teksta my v pervye sredi mnogih bulgarskih épitafij vstrečaem drevnebulgarskuju frazu, otdelnye slova kotoroj ne sovsem eščo ponjatny, poétomu perevod ee daetsja predpoložitel'no", vagyis "A szöveg utolsó soraiban a sok bolgár felirat közül először talá-lunk egy óbolgár kifejezést, amelynek egyes szavai még nem teljesen érthetőek, ezért fordítását csak megközelí-tően adjuk meg." JUSUPOVnak, a volgai bolgár feliratok kitűnő ismerőjének ez a megjegyzése nem volt véletlen. Ő ugyanis, bár maga is hangsúlyozta, hogy nem nyelvész, a bolgár-török feliratok nyelvét tatár nyelvemléknek tar-totta. Ez a mondat pedig tatárul valóban nem érthető. Mind-ezek ellenére JUSUPOV kiadása - aki nem vett tudomást ASMARINról, csak AHMAROVról - jelentős lépés volt, u-gyanakkor az eredetivel összevetve, sajnos az ő átírása is számos téves vagy pontatlan olvasatot mutat.

Vizsgáljuk meg ezek után a feliratot. A felirat sze-rencsére datált. Dátuma a hidzsra 706. éve, annak dulqada hónapjának közepe. Mivel a hidzsra 706. éve 1306 október 30-án kezdődött, a dulqada hónap pedig az év 11. hónapja, a felirat 1307 október elején íródott, illetve az elhunyt

akkor halt meg. Ez az emlék tehát 25 évvel későbbi, mint az ismert legrégibb hiteles felirat. A felirat lelőhelye körül is zavar volt. AHMAROV egy *Taş bilge* nevű falut adott meg lelőhelyül, ezt ASMARIN is átvette. Azonban a *taş bilge* a tatároknál a kőemlékes helyet, vagyis a temetőt jelenti. JUSUPOV *Tjaşberdinot* adja meg lelőhelyül, és megjegyzi, hogy a falu tatár neve *Rağab*. *Rağab* a mohamedán év 8. hónapjának neve, de gyakori tatár személynév is. Ugyanabban a temetőben van egy másik felirat, ahol a halott dédapját éppen *Rağab*-nek hívják, ha ez volt a falu alapítója, akkor ezt a falut a XII. század elején alapították, vagy nevezték el. Ebben a helységben született a XVI. századbeli SEREF-UD-DIN AL-BULYARI is. Ha jól azonosítottam a falut a rendelkezésemre álló térképek alapján, akkor e helység a kisebbik Čeremsan folyó mellett van, Bolgaritól keletre.

A felirat helyesírásáról most csak annyit, hogy a *kufi* stílusban írt szöveg gondosan el van látva mellékjelekkel. A sajátosságok közül itt most csak kettőt emelnék ki. A többi felirathoz hasonlóan az *r* alatt itt is pont van. Mint ismeretes, a *z*-t jelölő *zayn* és az *r*-et jelölő *ra* az arab írásban abban különbözik, hogy a *z*-n pont van, az *r*-en nincs. Az a tény, hogy ez a helyesírási gyakorlat külön súlyt helyezett arra, hogy az *r* és *z* betűket tévedhetetlenül megkülönböztesse, s ehhez egy külön diakritikus pontot használt az *r* alatt, nem lehet véletlen. Ott ahol egy *r*-török és egy *z*-török nyelv élt együtt, ennek különösen nagy jelentősége volt. A felirat másik - a többi feliratokkal szintén közös - helyesírási sajátossága, hogy az *ş* hangot szabályosan az *s*- fölé tett három ponttal jelöli, de az *s*- hangot ettől nem úgy különbözteti meg, ahogy az arab írás általában, tehát hogy pontok nélkül írja, hanem úgy, hogy ebben az esetben három pontot tesz az *s* betű alá. Ez pontos párhuzama a *z*-és *r*- megkülönböztetésének. világos rendszert képez, s ugyancsak ar-

ra utal, hogy a két egymás mellett élő nyelvben az *š* és az *s* megkülönböztetésének nyelvi, vagy mondhatjuk, etnikai megkülönböztető szerepe volt. E sajátosságoknak a továbbiakban fontos szerepük lesz.

A felirat egészéről most nem szólnék, hamarosan ki szeretném adni az egész feliratot. Most csak arra a bizonyos utolsó mondatra térnék rá, amelyet két szempontból kívánok elemezni. Rövidebben említeném meg a csuvas nyelvtörténet számára adódó tanulságokat és kissé hosszabban foglalkoznék a modattal kapcsolatban a közvetett magyar vonatkozásokkal.

A kérdéses mondat filológiai átírásban így néz ki: *ŷ.rimsen šiwne barsa velti*, arab írással: *حريمین شون برپن وکت*. A gondosan kipontozott szövegben egyedül egy magánhangzó jele hiányzik a *ŷ* és *r* között, ezt mint látni fogjuk *e*-nek kell olvasni. A mondat mai csuvas nyelven így hangzana *šarāmsan šiwne pīrsa vīlšš* fordítása pedig ez: "A Dzserimsen vizéhez menve halt meg." A folyó nevére még visszatérek. A mai csuvas forma a következő esetekben tér el 670 évvel korábbi elődjétől: a *b*- helyén *p*-, az *a* helyén *i* van és a *ti* hangkapcsolatból *šš* lett. A *ve*- szókezdő helyén *vi*- alakot találunk. A folyónév első szótagjában a nyílt *ā* helyén *a*-t találunk. Ami a vokalizmust illeti, ez a nyelvemlék felbecsülhetetlen értékű, ugyanis a csuvas magánhangzórendszer fejlődésének kronológiájához döntő adatokat szolgáltat. A mássalhangzó-rendszer kérdései közül csak egyet emelnék ki. Itt ugyanis a *ti*- > *šš* változás még nem zajlott le. HAKIMZJANOV tatár kutató 1974-ben publikált cikkében foglalkozik a feliratokban a *ti*-szótaggal, s azt az elméletet állítja fel, hogy itt két nyelvjárásról van szó. Ugyanis más emlékekben a *ti* helyén *ši* van, ezért ő megkülönböztet egy *y*-, -*r* nyelvjárást, továbbá két *ŷ*-, *v*- nyelvjárást, az egyiket, amelyben *t* van, a másikat, amelyben *š* van. Ez a nézet azonban elfo-

gadhatatlan. Egy hangváltozás ugyanis nem egyszerre és nem minden szóban egyidőben megy végbe. A gyakrabban használt szavakban kezdődik, egy ideig a két alak egymás mellett él, majd a régi kiszorul. A nyelvtörténetnek ezt az alaptételét ragyogóan igazolja feliratunk is. A felirat első részében ugyanis szerepel a létige *eji* alakban. Ez az ótörök *erti* formának felel meg, az -r- szabályos kiesésével. Mármint a feliratok többségében még *eti* van, egy kis részükben már *eji*. Ebben az 1307-es feliratban tehát mindkét változat együtt szerepel, mégpedig úgy, ahogy ez várható, a gyakori létigében már -*đi* van /magánhangzók közötti helyzetben ez -*ji* is lehetett, mindegyikre *jimmel* van írva/, az ótörök *olti* alaknak megfelelő bolgár *velti*-ben még megőrződött a -*ti*. Ez a kérdés azért fontos, mert mint ismeretes, a mongolban is van egy *ti* > *či* fejlődés, és ismerve a mongol és a csuvas közötti számos párhuzamosságot, egyesek ezt a jelenséget is réginek tartották. Erről természetesen szó sem lehet. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy feliratunk rögzíti e tipikusan csuvas hangfejlődés "pillanatát", ami természetesen - a feliratok tanúsága szerint - mintegy 50-60 évig, két generációig tartott.

Az alaktani sajátosságok közül is csak egyet emelnék ki. Ez pedig a -*sa* converbium- vagy gerundiumképző. Az összes többi török nyelvben, beleértve a türk feliratokat és a tatár nyelvet is, ebben a funkcióban a -*p* képző áll. A mondat köztörökül valahogy így hangzana: *Čerimsen suyina barıp olti*. A -*sa* képző egyedül a csuvas nyelvből ismeretes. Eredetéről a nézetek eltérőek, egyesek finnugornak tartják, mások a feltételes módjel -*sa* alakjával, ismét mások az ótörök -*sar/ser* képzővel vetik össze. E kérdés itt most szempontunkból lényegtelen. A döntő az, hogy a mondat egy kifejezett csuvas morfológiai sajátosságot tartalmaz.

Szívesen időznék még a feliratból levonható csuvas

nyelvtörténeti következtetéseknél, ezt azonban el kell hagynom, s az idő kímélése miatt át kell térnem a közvetített magyar tanulságokra.

A szöveg arról szól, hogy az elhunyt egy folyóhoz mentében halt meg. A kérdéses folyónév nem közömbös a magyar őstörténet szempontjából. Ismeretes, hogy IBN FADLÁN 922-ben a baskirok országán keresztül jutott el a volgai bolgárokhoz. Útleírásában részletesen felsorolja azokat a folyókat, amelyeken áthaladt. E folyónevek azonosításában ZEKI VALIDI TOGAN és KOVALEVSKIJ mellett nagy érdemei vannak CZEGLÉDY KÁROLYnak, aki egy 1943-ban írott cikkében pontosan rekonstruálta IBN FADLÁN útját. Ez a rekonstrukció döntően befolyásolta a baskirok és Magna Hungária elhelyezkedéséről alkotott képünket, s ezzel együtt a magyar őshazáról vallott felfogásokat is. IBN FADLÁN folyónevei között van egy, amelyet a LIGETI professzor úr által Meshedben lefényképezett és CZEGLÉDY KÁROLY által kiadott kéziratban így írtak: *J.r.m.sān* جرمان és a *Čeremšan* folyóval egyeztetették. Feliratunkban viszont ez áll: *J.rimsen*. A két folyónév szinte teljesen egyezik, csak a mi feliratunk alakja gondosan ki van pontozva. Mint említettem, a lelőhely a kisebbik Čeremšan folyó közelében fekszik. És éppen ez az egyezés volt az, ami gyanúmat felkeltette. Hogy a detektívregények nyelvén szóljak, a dolog valahogy túlságosan tökéletesnek tűnt. Ha ugyanis valaki a falu melletti folyóba fullad, vajon ezt írnák-e a sírkövére? A fantázia és kétely természetesen csak indítékot adhat a kutatónak, a döntő az, hogy a tények mit mondanak. Megkíséréltem összegyűjteni, mit mondanak a feliratok a halál okáról. A halál oka legkorábban egy XIV. század végi, irodalmi török nyelven írott feliratban szerepel, azután igen gyakorivá válik egészen a XVI. századig. Az esetek többségében *šāhit boldi* "vértanu lett" kifejezés áll, néhányszor együtt azzal, hogy a hitetlenek kezétől */kāfir qulundin/*. Egy esetben pedig az áll a feliratban, hogy az orosz ellenség jövedelekor halt meg

/urus yayi kilyanda/, az esemény 1552-re, Kazán bevételére utal. A feliratok tehát hősi eseményt örökítenek meg, ha a halál okáról szólnak.

A második gyanús mozzanat az -s- alatti három pont volt. Ez kétségtelenné teszi feliratunkban az -s- olvasatot, márpedig a Čeremšan nevében nem -s-, hanem -š- van. IBN FADLÁN szövege nincs kipontozva, az természetesen olvasható s-szel is, š-szel is.

A következő lépés az volt, hogy megnézzem a Čeremšan mai csuvas nevét. ASMARIN szótárában számos alak található, de ezek két fő típusra oszlanak, az egyik Šarāmsan a másik Šarāmsan. Jelentésükül mindkét esetben a Čeremšan van megadva, a kör tehát úgy látszik bezárult. Csakhogy azt a kötetet, amelyben ez a szó van, már nem ASMARIN szerkesztette, jóval halála után jelent meg, s a szótár történetéből tudjuk, hogy ASMARIN fennmaradt szógyűjtését eléggé mechanikusan és további ellenőrzés nélkül szerkesztették össze. A csuvas Šarāmsan alak a Čeremšan szabályos megfelelője, de a -san-nal végződő alak sehogyan sem egyeztethető össze hangtörténeti ismereteinkkel. Persze gondolhatunk disszimilációra, a -san többesjel analógiás hatására stb., de a -san végű alak pontosan egyezik a felirat alakjával.

A gyanú tehát gyanú maradt, nem több. Ezután megkíséreltem a tatár nyelvű irodalomban folyóneveket keresni. A már több ízben idézett SEREF-UD-DIN AL-BULGARI munkájában bukkantam rá a következő nyomra. Ez a szerző ugyanis leírja a vidék folyóit, továbbá beszámol arról, hogy mikor milyen nemzetségek jöttek Bolgariba az iszlám alapos elsajátítása végett. Ilyen esetekben rendszerint a folyónévvel jelöli meg a nemzetség szállásterületét. Mármost a XVI. századi szövegben három folyónév szerepel, amely minket érdekel. Szerepel a Čeremšan Č.r.mšān alakban چرمان, de szerepel két másik folyónév is Saramsan és Qaramsan formában قرمان, سرمسن. Ez utóbbiakról elmondja,

hogy partjairól több baskír jött Bolgáriba. A *Saramsan* és *Karamsan* tehát baskíriai folyónevek. Ez az adat azonban első pillanatra egy újabb buktatót rejtett magában. Egy *Saramsan* és egy *Karamsan* folyónév egymás mellett látszatra szépen magyarázzák egymást, a turkológus rögtön arra gondol, hogy a sárga vagy fehér /törökül *sarı*/ és a fekete, /törökül *kara*/ párhuzamos folyónévacással állunk szemben. Csakhogy a kritika itt is indokoltnak bizonyult. Fel kellett ugyanis vetni az a kérdést, hogy milyen nyelvet képvisel ez a folyónév-pár. Csuvas nem képviselhet, mert akkor a fehér jelentésű szó *šara* vagy *šura*, a fekete pedig *xara* vagy *xura* lenne. Mivel a folyónév kifejezetten a XVI. századi baskír területen volt, fel kellett tételnie, hogy itt egy baskír folyónévvel állunk szemben. A mai baskír források valóban jól ismerik ezt a két folyót, nevük *Särämsän* és *Karamsan* és a Bjelajába ömlenek. Csakhogy, ha a folyó neve ma *Särämsän*, akkor ennek nem lehet köze a sárga jelentésű szóhoz, ami a mai baskírban *harı*. Viszont ismerve a baskír hangtörténetet tudjuk, hogy a mai szókezdő *s-* egy *š-*re megy vissza. Ha tehát a folyónév baskír névadás szülötte, akkor korábbi alakja *Čeremsan* volt. Ezután már csak az maradt hátra, hogy megnézzem az orosz térképeket. Ezeken pedig a két, Bjelajába ömlő folyó neve *Čerimsan* és *Karamsan*. A *Čerimsan* alak hitelét pedig most már két ettől független adat is támogatja, egyrészt a csuvas *Šarämsan*, amely ennek szabályos megfelelője, másrészt feliratunk, ahol világosan *Čerimsen* vagy esetleg *Čerimsan* áll. A két folyónév tehát csak az utolsó szótag *s:š* alakjában különbözött, és most már érthető az is, hogy miért volt fontos, hogy a három pontot kitegyék az *s-* alá, csak ez különböztette meg a két folyónevet. A kérdésből néhány fontos következtetés vonható le. Az egyik az, hogy ŠEREF-UDDIN tanúsága szerint a baskír *š > s* fejlődés a XVI. század végén már lezajlott. A másik az, hogy ma a másik, a *Čerimsan* folyó van a baskír területen. Az természetesen na-

gyon valószínű, hogy ez a két folyónév végső fokon nem független egymástól, s az is bizonyos, hogy nem török eredetű.

Hogy a Bjelaja mellékfolyójának nevét délről északabbra húzódó baskírok vitték-e magukkal, vagy ez a két folyónév már előttük is két különböző folyót jelölt, nehéz lenne megmondani. Feliratunk szempontjából azonban az a lényeges, hogy a halott nem a *Čeremšan*, hanem a *Čerimsan* folyónál halt meg. Ez nyilván egy csata helye lehetett, ahogy egy magyar sírfeliratban is elég, ha az áll: elment Mohácsra és ott halt meg.

A másik szó, amelynek közvetett magyar vonatkozásával foglalkozni szertnék a *šiv* vagy esetleg *šiu* szó. Ennek a csuvas szónak a török *sub, sū* "víz" szóhoz való viszonya hangtani szempontból sokáig nem volt világos. Igaz ugyan, hogy a csuvasban a szókezdő *s*- elsődleges és másodlagos *i* előtt szabályosan *š*- lesz, azonban a *su* szóban ilyen *i* nincs. Nem segít itt a hosszú magánhangzó feltevése sem, ugyanis már LIGETI professzor úr -a török hosszú magánhangzokról írott alapvető munkájában- rámutatott arra, hogy az illabiális hosszú magánhangzók egy *i*-s diftongust adnak, ezért lesz a *sār'i* "sárga, fehér" szóból *šurđ* illetve magyar *sár, sárga*, de a labiális hosszú magánhangzók egy *u*-s diftongusba mennek át. Ezt egyébként a feliratok is alátámasztják, ahol a PT *tört* helyén *tüwet* áll. A *su* szóban pedig labiális magánhangzó van.

A kérdés megoldásához ebben az esetben a baskírhoz kell fordulnunk. A mai baskírban ugyanis a "víz" szó nem *hu*, ahogy várnánk, hanem *hiu*, ez pedig szabályosan egy *šiu* alakra megy vissza. Ez a *šiu* pedig a csuvas alak eredetije is. Az most egy másik kérdés, hogy ez a sajátos baskír-csuvas párhuzam történeti érintkezés, ősi nyelvjárási eltérés vagy izoglossza eredménye. A döntő az, hogy a csuvas szó is egy **šiu* alakra megy vissza, ebből szabályosan lett *šiu*.

Ennek az alaknak korai előfordulására és magyar őstörténeti jelentőségére LIGETI professzor úr hívta fel a figyelmet, MORAVCSIK *Byzantino-Turcica* című könyvének második kiadásáról írott recenziójában, s foglalkozott a kérdéssel CZEGLÉDY KAROLY is egy még publikálatlan előadásában. Arról van ugyanis szó, hogy egy 733 és 746 között összeállított bizáncipüspökjegyzékhez írt földrajzi kommentárban előfordul a *Xarasiou* folyónév, sőt mellette görögül az is, hogy ez "fekete vizet" jelent. MORAVCSIK a folyónevet egyszerűen *Kara šu*-nak olvasta, de LIGETI professzor úr ehelyett *Kara* vagy *Xara šu* olvasatot javasol, utalva a csuvas szókezdő *š*-hangjára, és arra, hogy későbbi bizánci szövegekben a *σ* betűkapcsolat *š* olvasatot is jelöl. A mi felíratunk *šiu* vagy *šiu* adata azt mutatja, hogy a csuvasban egy *šiu* alakból kell kiindulni, s ez azt a következtetést is megengedi, hogy a kérdéses VIII. századi folyónevet *Xara šiu*-nak olvassuk. A szó mindenesetre, mint ezt LIGETI professzor úr joggal kiemelte, a nagyon kisszámú VIII. századi kazár nyelvemlékeink közé tartozik, s mint ilyen őstörténetünk szempontjából igen fontos.

Az utolsó magyar vonatkozású megjegyzésemet a *barsa* szó többeli *-a-* magánhangzójához fűzném. Ismeretes, hogy a magyar nyelvben néhány esetben a török jövevényszavaink a köztörök *-a-*val szemben *-i-*t mutatnak, ilyenek a *tínó* és a *tiló*, s ide tartozik, szemben a TESZ véleményével a *dizsnó* szavunk is. Mivel a csuvasban az ilyen esetek egy részében szintén veláris *-i-* van, ezért már az átadó alakot is *-i-*vel szokták rekonstruálni, vagyis az *a > i* hangfejlődést IX. század előtti időre teszik. Disszertációmban ettől eltérő nézetet fejtettem ki, ugyanis a csuvas nyelv arab és perzsa jövevényszavai is mutatják ezt a fejlődést, ezek pedig nem lehettek korábbiak mint a X. század eleje. Ellene mond az *a > i* fejlődés koraiságának számos csuvas nyelvjárási adat és a cseremisiz

csuvas jövevénytiszavai is. Véleményemet azonban kronológiai érvekkel nem tudtam alátámasztani. Ez a felirat most igazolja legalábbis azt a feltevésemet, hogy az $a > \ddot{u}$ fejlődés a csuvasban viszonylag fiatal, mindenesetre a XIV. század utáni időből való. Ez egyben azt is jelenti, hogy a csuvas $a > \ddot{u}$ fejlődésnek semmi köze sincs hasonló tuvai, jakut vagy mongol jelenségekhez, legalábbis nem abban a formában, hogy itt egy \ddot{u} -ból kell kiindulnunk.

Mint ezt az előadottakból talán érzékelhették, az a kis XIV. század eleji mondatocska mind a csuvas, mind a magyar nyelvtörténet számára, rövideége ellenére, gazdag tanulságokat ígér. Tanulásaival nyilván még sokan és sokat fogunk foglalkozni. Egy azonban bizonyos. Ez a mondat újabb bizonyítéka annak a feltevésnek, hogy a XII-XIV. században volt egy arabírástól bolgár-török, ha tesszük középcsuvas írásbeliség. Ebből az írásbeliségből lépett ki ez a mondat is, és került a felíratra. Csak remélni lehet, hogy ezt a mondatot hosszabb szövegek követik majd.

THE OLDEST CHUVASH SENTENCE FROM 1307

by

ANDRÁS RÓNA-TAS

On a tomb-stone found in Tjažberdino /TatASSR/ and dated to the first half of October, 1307, there is a sentence consisting of four words. The inscription has been earlier published by ASHMARIN, and AHMAROV /who could not read the sentence because they used a defect copy/ and JUSUPOV, who did not give photo. The author got hold of a reliable photo of the original and gives his preliminary observations of the sentence which he reads as: *Čärimsen šiwne barsa velti* "He died having gone to the Čermisen river".

The paper is an unaltered text of a lecture given at the session of the Kőrösi Csoma Society, Budapest, 28th January, 1975.